

Д. Я. ТЕЛЕГІН

ПИТАННЯ ВІДНОСНОЇ ХРОНОЛОГІЇ ПАМ'ЯТОК ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

(За матеріалами розкопок в с. Ушкалка)

Польові дослідження, які широко провадилися на півдні України в 1952—1955 рр. в зв'язку з будівництвом Каховської ГЕС, значно збагатили історичну науку новими археологічними пам'ятками. Серед них важливе місце займають поселення пізньої бронзи. Експедиціями археологів, які працювали в пониззях Дніпра, виявлено понад 20 поселень цього періоду. На більшості з цих поселень проведені лише розвідкові роботи, а деякі (Зміївка, Ушкалка, Нижній Рогачик, Бабіне 4, Каїри) досліджені шляхом стаціонарних розкопок. В результаті проведених робіт нагромадився значний речовий матеріал і одержані цінні польові спостереження. Ці джерела дозволяють по-новому підходити до вивчення ряду питань з історії передскіфського населення Нижнього Подніпров'я, зокрема періодизації пам'яток пізньої бронзи Півдня України.

У розв'язанні згаданого питання вирішальне значення мають матеріали із двошарового поселення поблизу с. Ушкалка, Верхньорогачицького району, Херсонської області. Виявлене воно і досліджувалось автором цієї статті в 1953—1954 рр. В 1955 р. розкопки були продовжені під керівництвом В. А. Іллінської¹. Це поселення розміщене на краю надзаплави лівого берега Дніпра. Всього розкрито 658 м². Під час розкопок виявлена досить складна стратиграфія нашарувань, що загалом характеризується такими даними (рис. 1):

1. Чорнозем з зольним шаром внизу (верхній зольний шар) — товщиною 0,65 м.
2. Шар намотої червоної глини — 0,3 м.
3. Зольник (нижній зольний шар) — 0,6 м.
4. Суглинок сіро-зеленого кольору — починається на глибині 1,5—2 м.

Не спляючись на детальному розгляді процесу утворення цієї стратиграфії нашарувань, відмітимо, що шар червоної глини має делювіальне походження і утворився внаслідок розмивання схилів високого корінного берега, де відклади глини виходять і на сучасну денну поверхню. Що ж до зольних шарів, то вони зв'язані з повсякденним життям людей часу пізньої бронзи. Наявність товстого шару намівної глини, стерильної в археологічному відношенні, свідчить про тимчасову перерву в заселенні тераси. Відмічений факт дозволяє нам виділити

¹ Матеріали досліджень 1955 р. з дозволу В. А. Іллінської включені нами в дану статтю.

в цьому поселенні два комплекси, що датуються різними етапами пізньої бронзи — нижній (I) шар, більш ранній і верхній (II), що хронологічно слідує за попереднім¹.

Нижній шар пізньої бронзи являє собою великий зольник товщиною до 0,6 м і площею близько 0,5 га. Зольний шар включає велику кількість кісток тварин, черепків та інших знахідок. В його основі розкриті залишки житлових і господарських споруд. Нами досліджене одно житло розміром 8×6 м (рис. 1, 3; 2). Форма і розміри цієї споруди добре простежуються по наявності утрамбованої долівки. Житло мало підпрямокутну форму і орієнтовано по довгій осі з північного сходу на південний захід. Воно було споруджено на схилі стародавньої лощини, в зв'язку з чим його східна частина на 30—40 см заглиблена в суглинок. Знята при вирівнюванні поверхні земля використана для підсіпки долівки в західній його частині. Стіни житла виведені на

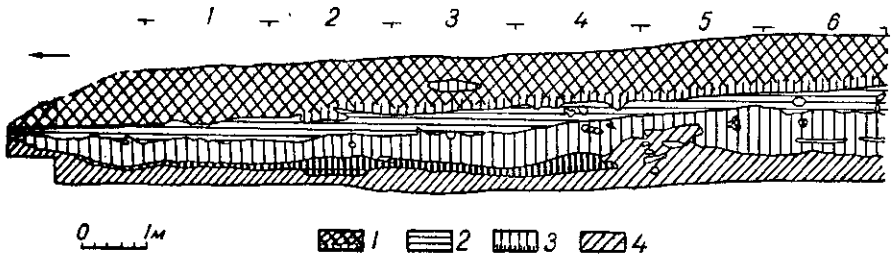

Рис. 1. Ушкалка. Стратиграфія нашарувань (розріз по лінії А—А₁, див. рис. 2): 1 — чорвоzem з зольним шаром внизу (верхній зольний шар); 2 — шар намітої червоної глини; 3 — зольник (нижній зольний шар) і заповнення житла; 4 — суглинок сіро-зеленого кольору.

кам'яній основі, від якої місцями збереглася кладка в один-два ряди. Долівка в приміщенні покрита глиною і добре втоптана. Місцями видно два шари долівки, яка, очевидно, періодично ремонтувалась.

По довгій осі житла розміщено два вогнища різної конструкції. Одне з них (рис. 2, 3) являло собою примітивну піч округлої форми діаметром 1 м. Черинь печі трохи заглиблений в долівку житла (на 0,25 м). Піч мала склепіння, викладене з каменю (вапняку).

Камені склепіння, що завалилися ще в давнину, при дослідженні виявлені безпосередньо на черені. Нижня частина цих каменів дуже обпалена і розтріскалась від дії високої температури. Нижче, під камінням, заліяв тонкий шар (5 см) попелу, змішаного з вугіллям і шматками обвугленого дерева, серед яких розчищено одне «поліно» довжиною близько 30—40 см. Черинь печі обпалений до жовто-червоного кольору. Товщина прокаліни 2—3 см.

Друге вогнище відкритого типу (рис. 2, 4). При його спорудженні також була викопана невелика заглибина. Навколо вогнища, особливо в його східній частині, відмічено близько 20 ямок від кілочків, на яких, очевидно, лежала переклада для підвішування посудини над вогнем. Ямки в плані округлі, діаметром 5—6 см, в розрізі — клиновидні.

У житлі розчищено кілька господарських ям і своерідний глиняний столик, утворений з глиняних вальків. Він мав овальну форму, його розміри 0,4×0,6 м, висота 0,2 м. Цікава знахідка виявлена під долівкою житла трохи на північ від кам'яної печі, де в ямці глибиною 0,35 см знайдено 12 невеликих випалених глиняних виробів, що формою і розмірами нагадують куряче яйце. Призначення цих виробів не з'ясоване.

З західного боку до житла примикала якась споруда, очевидно,

¹ У чорноземі зібрані також окремі знахідки скіфо-сарматської епохи, на характеристиці яких ми тут не спиняємось.

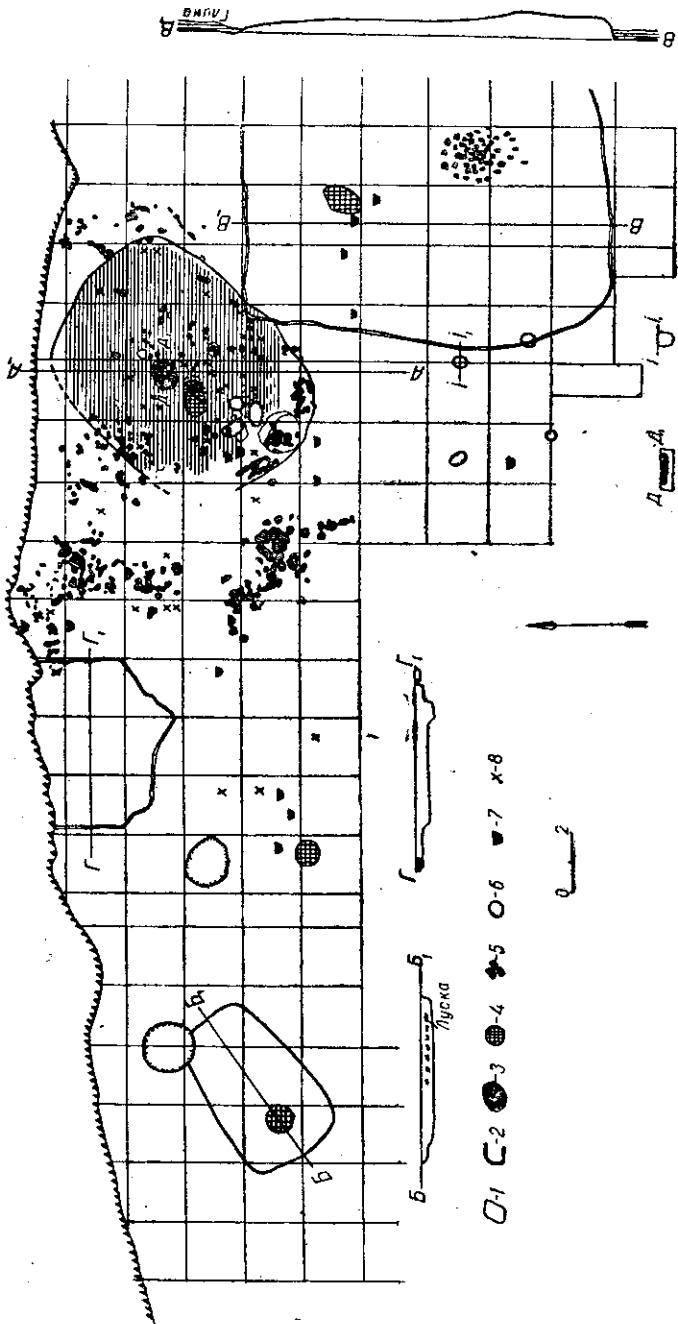

Рис. 2. Ушкалка. План розкопу 1954—1955 рр.:

1 — контури житлових і господарських споруд нижнього шару; 2 — контури заглибин верхнього шару; 3 — піч в житлі нижнього шару; 4 — відкриті вогнища; 5 — камені; 6 — ями; 7 — посуд, скульченні фрагменти кераміки; 8 — знаряддя праці та інші знахідки.

господарського призначення, від якої збереглися лише залишки кам'яних стін. Ще далі в цей бік розчищена велика господарська яма діаметром 2 м і глибиною до 2 м, а також відкрите вогнище. На південь від описаного житла виявлено чотири ямки від стовпів, розміщені у вигляді неправильного квадрата з стороною 2 м. Можливо, на стовпах був навіс.

Під час розкопок 1955 р. в основі зольника на захід від досліджуваного житла виявлено велику заглибину прямокутної форми розміром $5,5 \times 3,5 \times 0,5$ м з очагним місцем в ній. Останнє являло собою ділянку обпаленої глини діаметром 0,75 м. До західного кутка заглибини приєднала господарська яма; друга така яма була відкрита поблизу. Призначення прямокутної заглибини не зовсім зрозуміле. Очевидно, це було житло або, імовірно, господарська споруда, де провадилась обробка риби. Про це свідчить велика кількість виявлених тут риб'ячих кісток і луски, що до країв заповнювали всю заглибину, а також дуже невелика кількість побутових речей, зібраних в ній і навколо неї¹.

Основний інвентар — знаряддя праці і кераміка нижнього шару Ушкалки — виявлений головним чином навколо дослідженого в 1954 р. житла. Кістки тварин, однак, зустрічалися на всій площі розкопу більш-менш рівномірно. Всього в шарі зібрано понад 6000 кісток, що належали 252 особинам майже виключно домашніх тварин. Серед них перше місце належить бику (102 особини), друге — вівці і козі (64), третє — коню (56), далі йдуть — свиня домашня (6), собака (2 особини) і поодинокі представники дикої фауни (кабан, заєць і т. п.). Слід відмітити наявність великої кількості кісток і луски риб (сома, щуки і т. п.)².

Після кісток найбільш численну категорію знахідок становить кераміка. Тут виявлено дев'ять посудин — три цілі, шість інших вдалося реставрувати, а також біля 3000 фрагментів. Весь керамічний матеріал нижнього шару щодо техніки виготовлення ділиться на дві кількісно нерівні групи: нелощену і лощену кераміку. Лощені черепки становлять приблизно третю частину. Вони належать переважно глечикам. Горщики здебільшого лощіння не мають. Весь посуд виготовлений із пісної глини з незначними домішками піску. У лощених посудин глиняне тісто виготовлено помітно краще. Посуд добре випалений. Поверхня сіра і жовтувата, на деяких горщиках помітні сліди смугастого згладжування. Горщики порівняно товстостінні. За формою вони бувають банковидні (рис. 3, 1—3) і більш-менш округлотілі (рис. 3, 4—6). Помітно переважають перші. Дно порівнюючи велике, інколи з напливом по краю. Зріз вінець, відхилених назовні, сплющений або округлий. Горщики мають значні розміри, висоту до 30—40 см, дві третини з них прикрашені валиком, причому переважає невисокий, малопомітний валик, звичайно не наліпний, а відтягнутий. Лише на деяких нелощених горщиках такий валик буває наліпним. Інколи він розчленований косими насічками. Розчленованою валика на лощених горщиках, проте, немає зовсім. Інші типи орнаменту представлені дуже рідко. На деяких черепках, наприклад, валик наліплений у формі зигзагу (рис. 4, 5). У двох випадках він утворює завитки. На двох фрагментах є орнамент із двох паралельних валиків. Рельєфний тип орнаменту представлений також невеликими шишечками. На п'яти черепках є шнурований орнамент (рис. 3, 11; 4, 6). Ці фрагменти, глина яких не відрізняється від тіста решти посуду, належать глечикам з помітним зломом форми в середній частині корпусу, що тяжіють до типової зрубної кераміки.

¹ В. А. Ильинская, Отчет о раскопках поселения поздней бронзы в с. Ушкалка в 1955 г. Архив ИА АН УРСР.

² Osteологічні рештки 1954 р. визначені В. І. Бібіковою. Обробка знахідок 1955 р. здійснена на місці розкопок А. І. Шевченко.

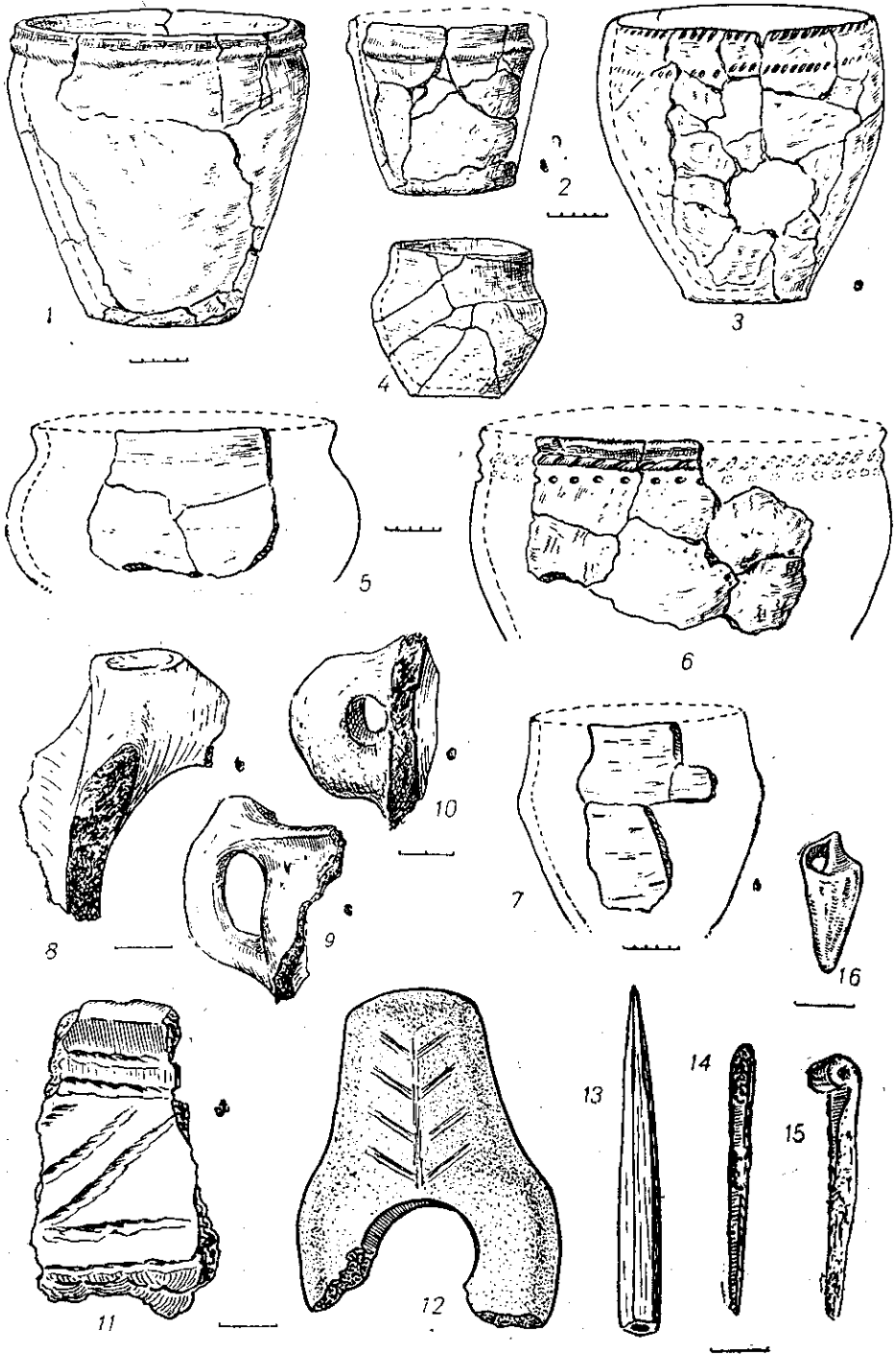

Рис. 3. Ушкалка. Инвентар нижнього шару.

Глечики звичайно невеликі, округлотілі, з широкою шийкою і порівнюючі невеликим плоским дном. Часто глечики мають петельчасту ручку, у верхній частині якої майже завжди є виступ — наліп з округлим, плоским чи трохи увігнутим зрізом (рис. 3, 8, 9). Глечики найчастіше не мають орнаменту.

Загалом кераміка першого шару Ушкалки являє повну аналогію знахідкам із Сабатинівки на Бузі¹ і Волоського в Надпоріжжі².

Виробничий інвентар представлений майже виключно кістяними виробами. В комплексі є чотири тупика, виготовлені з щелепи тварини

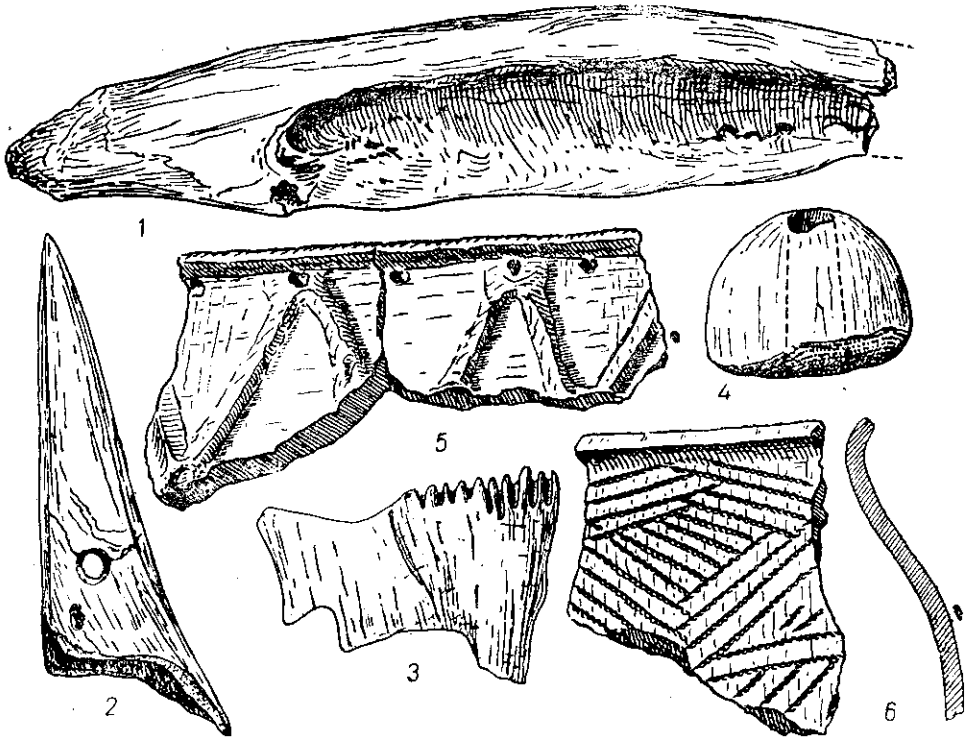

Рис. 4. Ушкалка. Кістяні вироби, кераміка і прикраси нижнього шару.

(рис. 4, 1). Вони дуже залощені, що говорить про вживання їх на протязі довгого часу. Зібрано близько 20 кістяних шил різної форми, знайдено також пряслице, виготовлене з головки степна, (рис. 4, 4), зубчастий інструмент із лопатки якоїсь тварини, (рис. 4, 3)³, астрагали з пришліфованими боками, кістка-бабка з отвором, уламки кістяного конька, тобто всі форми кістяних виробів, що є характерними для Сабатинівського, Волоського та інших поселень з подібною керамікою. Крім того, в нижньому шарі Ушкалки знайдено два поворотні гарпуни (рис. 4, 2), наконечник стріли (рис. 3, 13) та інші вироби з того ж матеріалу.

Гарпуни невеликих розмірів (10×13 см), видовжено-підтрикутної форми, трохи сплюснені з боків. З широкого кінця виробу зроблено гострий міцний шип. В торці гарпуна є великий конічний отвір для насадки наконечника на дрівко, до якого гарпун прив'язувався з допомогою шнура чи ремня. Останній продівався через невеликий округ-

¹ А. В. Добровольський, Перше Сабатинівське поселення, АП, т. IV, К., 1952, табл. II, 8, 10, 19, 20.

² О. В. Бодяньський, Археологічні дослідження в межах порожистої частини Дніпра в 1947—1958 рр.; там же, табл. V, 1—6, 8—10.

³ З розкопок 1955 р.

лий отвір. Знахідка поворотного гарпуна в Ушкалці свідчить про те, що цей тип знарядь, властивий для неоліту і епохи міді, доживає в Подніпров'ї до пізньої бронзи.

Наконечник стріли довжиною 5 см вирізано з стінки товстої трубчастої кістки. Він має форму дуже видовженої піраміди з шестикутним поперечним перетином. В його основі є втулка діаметром 2—3 мм. Наконечник із Ушкалки — єдина знахідка для поселень сабатинівського типу — дещо нагадує нам стріли чорноліської культури.

Бронзові вироби в нижньому шарі нечисленні. Це булавка з закрученою голівкою (рис. 3, 15) і уламок бронзового шила (3, 14). Із кам'яних виробів, виявлених в зольному шарі, відмітимо три зернотерки, пест, два уламки бойових сокир-молотів (рис. 3, 12). Знайдено також дві підвіски, виготовлені з черепашок морського гребінця і церитія¹ (рис. 3, 16).

Як відмічалось вище, зольник з описаними щойно знахідками був перекритий товстим шаром червоної глини без археологічних знахідок. На поверхні цього шару в основі чорнозему відклався другий, верхній горизонт пізньої бронзи. Тут знову утворився прошарок золи, правда, значно тонший в порівнянні з зольником нижнього шару. Нові поселенці залишили після себе ряд ям та заглибин господарського і, очевидно, жилого призначення (рис. 2, 2). Найбільш цікавою з них виявилась велика заглибина прямокутної форми, спущена через шар червоної глини до рівня нижнього зольника на глибину 0,4—0,5 м. Довжина заглибини 12 м, ширину повністю простежити не вдалося, оскільки її східна стінка розміщена за межами шару червоної глини, де заповнення заглибини і оточуючого ґрунту розрізнити важко. З певністю можна стверджувати, що ця велика виїмка мала ширину не менше 7—8 м. На її дні розчищено скупчення дрібних каменів, площею близько 2 м², а також невелике відкрите вогнище неправильно-округлої форми діаметром до 1 м. Дуже можливо, що заглибина використовувалася під житло напівземляного типу. В заповненні житла зібрано досить однорідний комплекс кераміки та інших знахідок (зернотерки, пест, важки і т. п.).

На захід від описаної заглибини виявлено ще одну виїмку менших розмірів глибиною всього 0,2—0,25 м. Ширина заглибини близько 6 м. Довжину визначити не вдалося. Ця виїмка, мабуть, мала якесь господарське призначення.

Кераміка другого шару представлена в основному двома формами посуду — округлотилим порівняно високим горщиком і мискою. Крім того, є ще фрагменти невеликих глечиків з плоским або увігнутим маленьким денцем. Із всього числа черепків, зібраних тут (близько 1500 фрагментів), лише 10—15 лощених. Поверхня всього посуду добре зглажена, деякі горщики, проте, мали смугасте розчісування. Всього посуд, не зважаючи на значні його розміри, порівняно тонкостінний. Товщина стінок не перевищує 1 см. Винятком є лише миски, стінки яких значно товщі. Глиняне тісто вимішано добре. Зрідка до нього домішувались товчені черепашки. Випал добрий, особливо у мисок.

Горщики (рис. 5, 1, 2, 9) мають порівняно високу шийку, яка ледве помітним уступом переходить в плічка. Зріз вінець округлий, потоншений на краях. Корпус посудин округлий, найбільший його діаметр припадає на середню або верхню частину. Дно порівняно велике, плоске. По плічках горщики прикрашені розчленованим валиком, розміщеним звичайно на значній віддалі від зрізу вінця. Інколи валик має незамкнуті кінці (рис. 5, 4). Рідше по уступу на плічках горщика наносилися короткі вертикальні насічки. Як відомо, горщики подібного типу з уступом на плечі і валиком з незамкнутими кінцями властиві Білозерському

¹ Визначення А. Л. Пуця.

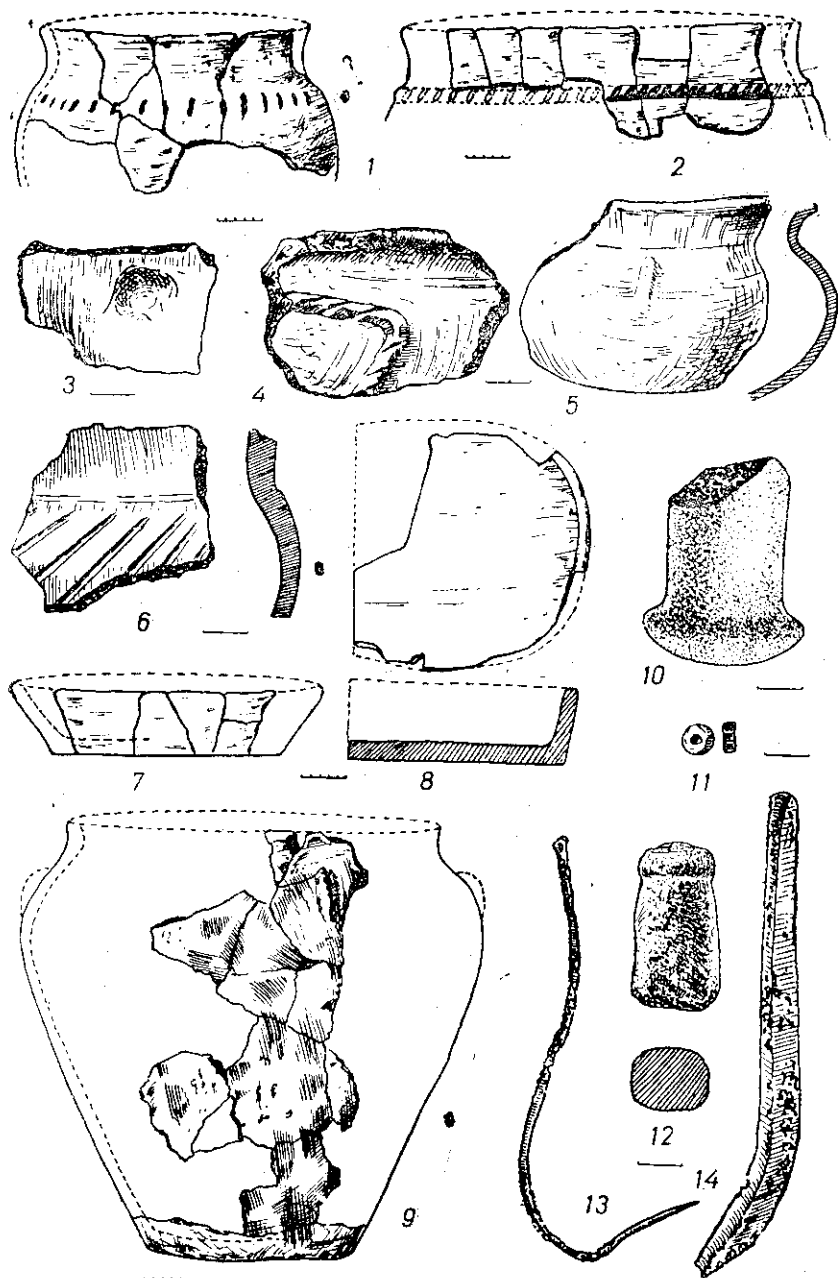

Рис. 5. Ушкалка. Инвентар верхнього шару.

поселенню¹. Глечики прикрашалися невеличкими шишечками або прогладженими лініями (рис. 5, 3, 6).

Серед керамічних виробів верхнього шару Ушкалки значний процент становлять миски і глиняні кришки. Миски, яких, судячи з уламків, було понад 20, мають висоту 3—6 см, діаметр до 30 см. Стінки рівні, трохи відхилені в боки, дно плоске (рис. 5, 7). Миски звичайно не орнаментовані, лише три уламки мають по краю косі насічки. Аналогічні миски у великій кількості були виявлені на Зміївському поселенні², вони є також в Білозерці³ і Бабиному⁴. О. О. Кривцова-Гракова вважає їх характерними для білозерського етапу Подніпров'я. В колекції другого шару Ушкалки є також жаровні з обрізаним краєм (рис. 5, 8). Тут знайдено 10 глиняних покришок у вигляді плоских кругів діаметром до 20 см і товщиною 1—1,5 см.

Знаряддя праці другого шару Ушкалки виготовлені з каменю, кістки і бронзи. Тут виявлено чотири уламки зернотерок, кілька розтиральних каменів, один добре відполірований товкач (рис. 5, 10). Із кістяних виробів слід назвати ще невеликий предмет циліндричної форми з перерізом для прив'язування (рис. 5, 12). В другому шарі Ушкалки, як і в Білозерському поселенні, кістяні вироби представлені слабо. В Ушкалці, наприклад, є лише один тупик, виготовлений з щелепи коня (?), по формі цілком відмінний від тупиків нижнього шару. Бронзових речей знайдено чотири: голка з вушком, шильце тригранне в перетині, долітце невеликих розмірів і маленька циліндрична бусина (рис. 5, 11, 13, 14).

В домашньому стаді верхнього шару Ушкалки перше місце по кількості особин займає бик (7 особин), далі — кінь (4), свиня (3) і коза-вівця (3 особини). Дикі тварини представлені тут поодинокими особинами (благородний олень, кабан)⁵. З наведеного списку видно, що кінь в житті людей верхнього шару відігравав, очевидно, дещо більшу роль, ніж в попередній час, представлений нижнім шаром поселення.

Така загальна характеристика Ушкальського поселення. Чітка стратиграфія залягання першого і другого шарів дає незаперечні дані для хронологічного їх розчленування. Для першого, більш раннього шару Ушкалки характерна кераміка, представлена товстостінними горшками здебільшого баночних форм, прикрашених під вінцями валиком, частіше гладким, а також глечиками з наліпами на ручках. Значна частина посуду має лощіння. В культурі цього часу особливого розвитку досягає техніка обробки кістки. Асортимент кістяних знарядь тут включає більше 10 назв. Для поселення цього типу властиві і наземні житла, стіни яких будувались на кам'яній основі.

Отже, матеріали нижнього шару Ушкалки можуть бути повністю ототожені із знахідками поселень типу Сабатинівки на Південному Бузі або Волоського в Подніпров'ї. До цього етапу пізньої бронзи відносяться, крім того, матеріали, зібрані О. В. Бодянським в ряді місць Дніпровського Надпоріжжя, наприклад біля сіл Бердино, Федорівка, Олексіївка і т. п., а також с. Дудчани на нижньому Дніпрі⁶.

Серед знахідок кераміки із цих поселень, загалом аналогічної нижньому шару Ушкалки, особливий інтерес являє один горщик із Бердина (рис. 6). Це порівняно велика посудина з широкою шийкою і трохи роз-

¹ О. А. Кривцова-Гракова, Поселение бронзового века на Белозерском лимане, КСИИМК, вып. XXVI, М., 1949, рис. 33, 6, 13.

² А. В. Бураков, Отчет отряда Бериславо-Каховской экспедиции о раскопках поселения в с. Змиевка Херсонской обл. в 1951—1952 гг. Архив ИА АН УССР, стор. 27 і далі.

³ О. А. Кривцова-Гракова, Поселение бронзового века..., рис. 32, 16.

⁴ В. А. Ильинская, Поселения времени поздней бронзы в с. Бабино, КСИА, вып. 5, К., 1955, рис. 1, 2, 5.

⁵ За матеріалами розкопок 1954 р.

⁶ Матеріали зберігаються у фондах ІА АН УРСР.

дутими боками, орнаментована валиком. Вона цікава тим, що немов би включає в собі риси кераміки нижнього шару Ушкалки і посуду з поселень середньої бронзи Подніпров'я типу Бабіне 3¹. Дуже можливо, що в складенні кераміки нижнього шару Ушкалки певну роль відіграли пам'ятки так званої багатоваликової кераміки Подніпров'я.

За останній час кількість поселень з керамікою сабатинівського типу на Україні значно зросла, причому переважна більшість з них виявлена на Правобережжі. Зараз вони відомі на Інгулі (Пересадівка)², споріднені пам'ятки є також в районі Пруто-Дністровського межиріччя

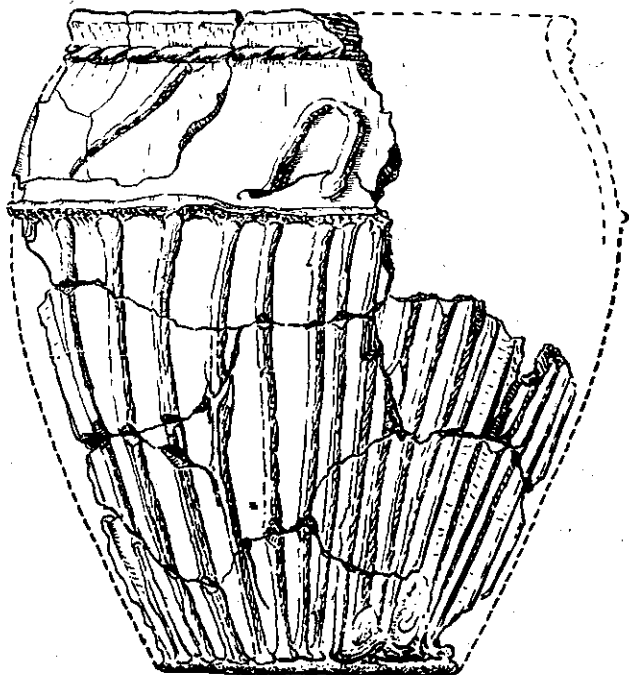

Рис. 6. Посудина із Бердина.

(Гіндешті)³ і на Дунаї (Браїлов), де вони безпосередньо змикаються з районом поширення культури Ноа в Румунії, з якою, очевидно, споріднені. На схід від Дніпра поселення з лошеною керамікою сабатинівського типу зустрічаються значно рідше. Звідси ми не знаємо посуду типу дворучних лошених глечиків з наліпами на ручках, хоч банковидні горщики з валиком під вінцями існують тут в час поховань в насипах і на горизонті⁴.

Для другого, більш пізнього шару Ушкалки властиві деякі зміни в розвитку матеріальної культури. Кераміка цього часу, виявляючи деякі риси генетичного зв'язку з попереднім періодом, все ж значно змінюється. Помітно зменшується процент лошених черепків, зникають баночні форми. Горщики тонкостінні, мають більш видовжену шийку і часто — уступ на плечі. Валик на горшках розміщується, як правило, на певній віддалі від краю вінця на плічках. Він звичайно розчленований насічками. З'являється велика кількість мисок, в тому числі з обрізаним краєм. Набирають поширення одноручні без наліпів

¹ А. В. Добровольський, Поселення бронзового века Бабино 3, КСИА, вып. 7, 1957, рис. 3, 1.

² Розкопки Н. М. Погребової в 1956 р.

³ Розкопки Г. І. Мелюкової в 1956 р.

⁴ В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 г., Тр. XII АС, т. I, 1905, табл. XI.

на ручках глечики. Останні прикрашувались нарізками по корпусу. В цей час різко скорочується кількість кістяних виробів, які, очевидно, витісняються знаряддями з бронзи. Для поселень цього етапу властиві житла напівземлянкового типу.

Отже, знахідки верхнього шару Ушкалки аналогічні матеріалам з поселення Білозерки, про яке йшла мова вище, а також Бабіне 4, Зміївка¹, Нижній Рогачик² і т. п. Аналогічною є кераміка, зібрана нами в 1953, 1957 рр. біля с. Каїри, Велика Лепетиха, П'ятихатки, на північ від м. Каховки і т. д.³ Окремі знахідки кераміки цього типу відомі

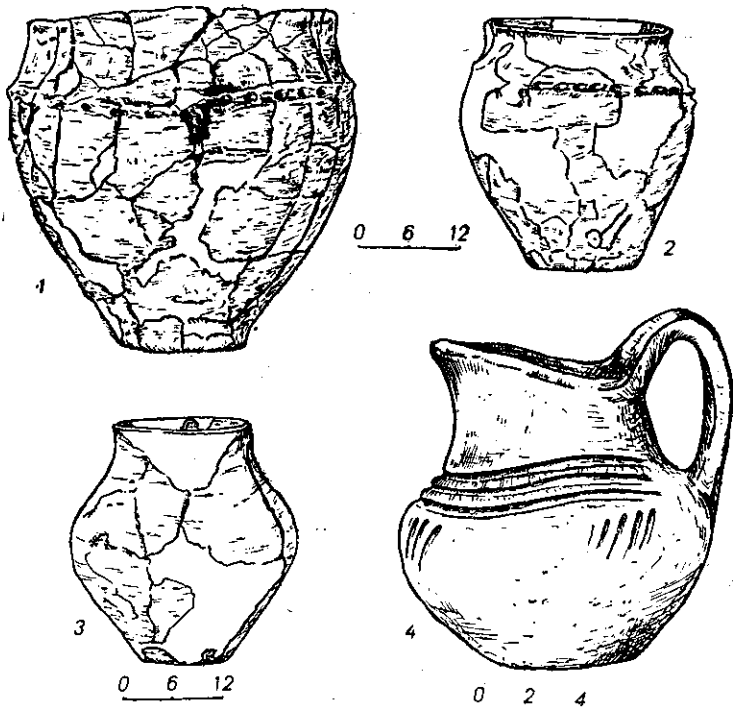

Рис. 7. Каїри. Посуд із поховання (?).

також з Золотої Балки, Берислава і т. ін. Досить цікава і цінна знахідка цього часу виявлена нами біля с. Каїри. Тут знайдено шість цілих посудин пізньої бронзи, які, очевидно, супроводжували поховання (воно не збереглося). Ця знахідка, як з'ясувалося потім, була зроблена безпосередньо поблизу поселення пізньої бронзи⁴. Виявлений тут посуд різноманітний за формою і розмірами — три глечики (рис. 7, 3, 4) і три горщики з широкою шийкою (макітри) рис. 7, 1, 2). Один глечик має ручку і прикрашений косими прокресленими лініями (рис. 7, 4). Горщики оздоблені розчленованими валиками, незамкнуті кінці яких звисають (рис. 7, 1).

¹ А. В. Бураков, Отчет отряда., стор. 27 і далі. Зміївське поселення, яке має дуже великі розміри, існувало, очевидно, досить довгий час. Частина матеріалів звідки (розкоп III) може бути віднесена до більш раннього, першого етапу в розвитку пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я.

² Д. Т. Березовець, Отчет о раскопках скифского поселения у с. Нижний Рогачик, Архів ІА АН УРСР.

³ Д. Я. Телегин, Отчет о работе разведывательного отряда Никопольско-Гавриловской археологической экспедиции, 1953 г., Архів ІА АН УРСР, стор. 11—21.

⁴ Е. В. Махно, Отчет о раскопках в с. Каиры в 1956 г., Архів ІА АН УРСР, стор. 76 і далі.

За межами Нижнього Подніпров'я поселення, аналогічні верхньому шару Ушкалки, відомі також в Надпоріжжі (Стрільча Скеля)¹, але вони поширені головним чином на схід від Дніпра, в Приазов'ї (Куца Бердинка)² і на Північному Дінці (Боровське)³. Цікаво, що в лісостеповому Правобережжі Дніпра пам'яток цього типу, очевидно, зовсім немає. Б. М. Граков і Н. Г. Єлагіна, провівши розвідку археологічних пам'яток на Північному Причорномор'ї, відмічають, наприклад, що тут білозерських форм кераміки їм виділити не вдалося, тоді як кераміка сабатинівського типу представлена добре⁴.

Підводячи підсумок вищесказаному, можна прийти до висновку, що матеріали двох шарів Ушкалки і відповідних їм поселень відбивають собою два етапи в розвитку пізньої бронзи Подніпров'я і Побужжя — етапи Сабатинівки і Білозерки. Ці етапи виділені О. О. Кривцовою-Граковою цілком вірно, але хронологічну послідовність їх вона розуміла неправильно.

Як відомо, в своїй останній роботі О. О. Кривцова-Гракова відмічає в розвитку культур пізньої бронзи нижнього Дніпра і Південного Бугу два етапи — більш ранній, білозерський (XI—X ст. до н. е.) і сабатинівський (IX—VIII ст. до н. е.), який слідує за ним. В основу такого хронологічного розчленування покладено майже виключно зміни в характері кераміки⁵.

Вивчення наведених в даній роботі матеріалів, хронологічна послідовність яких визначається стратиграфією Ушкалки, дозволяє переглянути цю періодизацію культур в Причорномор'ї. Враховуючи стратиграфічні дані Ушкальського поселення, можна стверджувати, що пам'ятки типу Білозерки не передували сабатинівським, а, навпаки, слідували за ними.

Отже, Білозерка не являє собою найдавнішого етапу в розвитку пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я, як це вважала О. О. Кривцова-Гракова, а, навпаки, становить її заключний період, якому передував період поширення пам'яток типу Сабатинівки або нижнього шару Ушкалки. Разом з тим Білозерка не може бути датована XI—X ст. до н. е. Очевидно, цьому часу повинні відповідати поселення сабатинівського типу. А пам'ятки типу Білозерки в свою чергу слід відносити до пізнішого часу. Етап Сабатинівки (Ушкалка I), а потім Білозерки (Ушкалка II) існує саме така, а не зворотна послідовність в розвитку пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я.

Ми не спиняємось на питанні можливих генетичних зв'язків між культурами населення нижнього і верхнього горизонтів Ушкалки. Такі зв'язки цілком ймовірні. Але все ж слід відмітити, що матеріали Ушкалки I (Сабатинівки) тяжіють до лісостепового Правобережжя України, а район поширення поселень з культурою Ушкалки II (Білозерки) більш поширений на сході і півдні — в степових просторах України. Таким чином, розв'язуючи питання хронологічної послідовності двох груп пам'яток пізньої бронзи на Нижньому Подніпров'ї, ми тим самим наближаємось, як нам здається, до розуміння подій, що мали місце на півдні України в передскіфський час, коли на зміну західним, треба думати, фракійським культурним впливам поступово розповсюджуються і, очевидно, набувають домінуючого значення елементи східної степової пізньозрубно-хвалинської культури.

¹ Розкопки А. В. Добровольського в 1946 р. Матеріали зберігаються у фондах ІА АН УРСР.

² Розвідка О. Я. Огульчанського, Матеріали зберігаються у фондах ІА АН УРСР.

³ Розвідки автора в 1950 р. Матеріали зберігаються у фондах ІА АН УРСР.

⁴ Б. Н. Граков, Н. Г. Єлагіна, Отчет о работе скифской степной экспедиции МГУ в 1956 г., Архив ІА АН УРСР, стор. 6.

⁵ О. А. Кривцова-Гракова, Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы, МИА, № 46, М., 1955.

**ВОПРОСЫ ОТНОСИТЕЛЬНОЙ ХРОНОЛОГИИ
ПАМЯТНИКОВ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ
НИЖНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ**

(По материалам раскопок в с. Ушкалка)

Резюме

В работе дано описание двух культурных слоев эпохи поздней бронзы, исследованных автором на поселении в с. Ушкалка, Верхнерогачикского р-на, Херсонской области.

В нижнем (I) слое, представляющем собой мощный зольник, зафиксированы остатки жилища и ряд хозяйственных сооружений. Жилище наземное, подпрямоугольной формы, со стенами, возведенными на каменном основании. В его центре два очага — сводчатый из камня и открытый. Среди находок в слое преобладает керамика, в том числе горшки баночной и округлотелой формы, украшенные валиком под венчиком, и кувшины, чаще подлощенные с ручками, снабженными налестками.

Орудия труда, найденные в этом слое, изготовлены из кости (тупки, шилья, поворотные гарпуны, зубчатый инструмент из лопатки животного, пряслице, наконечник стрелы, обломки коньков и т. п.), камня (обломки топоров-молотов) и бронзы (обломки шильев, а также булавка).

Инвентарь нижнего слоя Ушкалки обнаруживает полную аналогию материалам типа Сабатиновки.

Верхний (II) слой Ушкалки, отделенный от нижнего прослойкой красной намывной глины (около 0,3 м), отличается от нижнего формами керамики и незначительным количеством костяных изделий. Сосуды этого слоя представлены горшками и мисками. Горшки украшены валиком, обычно расчлененным, который располагается в основании шейки и иногда имеет «свисающие» или закругленные концы. Вторым типом посуды верхнего слоя являются миски, совершенно отсутствующие в нижнем слое. С верхним слоем связывается жилое углубление полужемляночного типа.

Инвентарь верхнего слоя Ушкалки культурно сопоставляется нами с поселениями белозерского типа.

Изучение материалов Ушкалки позволяет поставить вопрос о пересмотре предложенной О. А. Кривцовой-Граковой хронологии памятников поздней бронзы Нижнего Поднепровья, выделявшей здесь два последовательных этапа — белозерский и сабатиновский. Безупречная стратиграфия Ушкалки дает нам право наметить обратную хронологическую последовательность в развитии этих памятников, при которой поселения типа Сабатиновки и Ушкалки I предшествуют времени распространения памятников типа Белозерки и Ушкалки II.